

Czoch Gábor

Hogyan határozható meg a város területe?

Az 1843/44. évi városi törvény vitái^{*}

Az 1960-as évek végétől, jelentős részben annak következtében, hogy az új várostörténet-írás irányzata a városok tanulmányozásának, a városfejlődés problematikájának értelmezési kereteként az urbanizációs folyamatot jelölte meg, számos olyan kutatás indult el, amelyek egy adott terület településállománya egészének fejlődését, a településállomány belső tagolódását, illetve a települések hierarchiájának alakulását vizsgálták. Ezekben a kutatásokban a problémafelvetésből adódóan központi kérdésként jelentkezett, hogy miképpen, milyen kritériumok alapján határozható meg egy településállományon belül a városi települések köre.¹

A demográfiai szempontú megközelítésekben, ahol a városokat kutatástechnikailag pusztán népességkoncentrációnak tekintik, hogy ezáltal nagyobb területek urbanizációs folyamatait – nem egyszer összehasonlító megközelítésben és hosszabb időszakon keresztül – elemezhessek, a kérdés elsősorban úgy merül fel, hogy miképpen határozható meg az a népességszám, amely felett egy adott település bekerül a vizsgálatba, vagyis a kutató városnak tekinti. A vizsgált korszakok korabeli városdefinícióját ebben az esetben csak az elemzés finomítása szempontjából veszik tekintetbe, például úgy, hogy a népességnagyság szerinti megoszlást, illetve a lakosságszám alapján felállítható településrangsort egybevetik a korszakban városi címmel rendelkező települések körével.²

A települések központi szerepkörét alapul vevő funkcionalista elemzések egy része esetében a korabeli városdefiníció tulajdonképpen a kutatás kiinduló problematikája részeként jelenik meg. Ilyen például, ha a kutató felvetése az, hogy a városi cím megléte vagy hiánya a vizsgált korszakban nem tájékoztat megfelelően a településeknek a településállományon belül elfoglalt helyzetéről, ezért az a célja, hogy több változó figyelembevételével meghatározza, központi szerepkörük szerint mely települések töltötték be tényleges városi funkciót, és a települések korabeli besorolásából adódó hierarchia mellett, azzal összehasonlítva, felállítsa a települések központi szerepkör szerinti rangsorát. A város definíciójának

* A jelen tanulmány a Hajnal István Kör *A társadalmi tér* című, 2005. augusztus 26–27-én, Alsólendván tartott konferenciáján elhangzott előadás bővített változata.

¹ Az új várostörténet (New Urban History) felvetéseiről lásd például Gyáni 1978. A városdefiníciónak az új várostörténet jelentkezésével felmerülő problémáiról lásd Bácskai 2003: 244–250.

² Ilyen megközelítés alkalmazására magyar vonatkozásban példaként idézhető Granasztói 1989; Czoch–Szabó–Zsinka 1993; Sonkoly 2001.

kérdése körül tehát az 1960-as évektől kezdve komoly viták zajlottak. A probléma elsősorban az újkori európai városfejlődés kapcsán jelentkezett, amikor a fokozatosan felgyorsuló urbanizáció a településállományokon belül mind nagyobb változásokat, átrendeződéseket eredményezett, és ezek következtében a régebbi, kiváltságokon nyugvó városmeghatározás már egyre kevésbé tükrözte a települések tényleges hierarchiáját, illetve a valódi városi szerepkört. Mivel a kiindulópont a korabeli városdefiníció elégtelensége volt, ezek a viták elsősorban az utólagos történelmi konstrukció pertinenciája körül folytak, vagyis, hogy a város az adott korban és vizsgált régióban mely kritériumok figyelembe vételével határozható meg a legjobban. Emellett magának az érvényben levő városdefiníciónak, meghatározó elemeinek, illetve a korabeli városfogalom alakulásának vizsgálata végső soron jóval kevesebb figyelmet kapott.³

A városdefiníció problematikájának egy másik, a fentiekől eltérő lehetséges megközelítése azonban éppen az, ha a városokról szóló kortárs közbeszédet, politikai vitákat, vagy a tudományos irodalmat alapul véve, a városokkal kapcsolatos korabeli gondolkodást, és ezen keresztül a vizsgált korszakban a városhoz kapcsolt kritériumoknak az alakulását elemezzük. Magyarországon, végső soron egészen a kiegyezést követő átfogó közigazgatási reformokig, alapvetően a régi kiváltságokon nyugvó jogi városmeghatározás volt érvényben, amelynek alapján teljes jogú, „igazi” városnak csak a szabad királyi városi címmel rendelkező települések minősültek. A döntő változást e téren tulajdonképpen nem is az 1870-es, a „köztörvényhatóságok rendezéséről” szóló XLII. törvénycikk, illetve az 1871-es, a „községek rendezéséről” hozott XVIII. törvénycikk által szabályozott új beosztás hozta. Bár ezek a törvényhatósági joggal felruházott, illetve rendezett tanácsú városokról rendelkezve a települések felosztásának új kategóriáit határozták meg, a régi kiváltságot mégsem írták felül, mivel ennek alapján a szabad királyi városok automatikusan mind a legelső kategóriában maradván, törvényhatósági jogot kaptak. A privilégiumokra épülő városmeghatározás háttérbe szorulása ezért véglegesen inkább csak az 1876. évi XX. törvénycikkhez kapcsolható, amely 47 szabad királyi várost leminősített, megvonva tőlük a törvényhatósági jogállást.⁴ Másként fogalmazva, ha csupán a jogilag érvényes szabályozásból indulunk ki, a korabeli magyar városmeghatározásban egészen a 19. század utolsó negyedéig nem beszélhetünk alapvető változásról.

Égészen más képet kapunk azonban, ha részletesebben vizsgáljuk a városokkal kapcsolatos korabeli diskurzust. Ha ilyen szempontból vesszük szemügyre, a magyarországi városfogalom jelentős módosulása körvonalazódik a 18. század vége és a 19. század közepe közötti időszakban. E változásokat jól érzékelteti, ha összevetjük annak a két – törvényerőre végül soha nem emelkedő – reformtervezetnek a városmeghatározását, amelyek e korszak elejéről és végéről származnak.

³ A funkcionális megközelítésre példa Bácskai 1988; Bácskai–Nagy 1984; Beluszky 1990; Gyimesi 1975; Kubinyi 2000; Tímár 1986.

⁴ E törvények keletkezéséről lásd például Kajtár 1992: 68–86, 92–96.

Ugyan mindkettő szorosabban csupán a szabad királyi városokra vonatkozott, a különbségek azonban világosan megmutatkoznak.

Az első definíció az 1790–91-es országgyűlés által kiküldött, a nádor vezetésével ülésező közjogi bizottság (*Deputatio publico-politico*) munkálataiban található. A szabatos meghatározás szükségességét magyarázza, hogy II. József adminisztratív reformjainak keretében a városokat a megyék fennhatósága alá rendelte, és ezzel lényegében felfüggesztette a kiváltságokon alapuló korábbi autonómiájukat. Az 1793-as keltezésű iratban a latin nyelvű meghatározás szerint a szabad királyi városok olyan különleges polgári közösségek, amelyek privilégiumuk alapján, a király felügyelete alatt, területükön önálló törvénykezési joggal bírnak, kollektíven nemes személyt alkotnak és követeik útján részt vesznek az országos törvényhozásban.⁵

A második meghatározás a reformkor legátfogóbb városi törvénytervezetének elején olvasható. Az 1843-as törvénytervezet első paragrafusa így szól: „A város áll a város környékéből és a városi lakosokból.” Vagyis, míg az első a privilégiumot és a jogi helyzetet hangsúlyozza, addig a fél évszázaddal későbbi meghatározásban már csupán a város demográfiai és térbeli dimenziója jelenti a kiindulópontot. A politikai jogosítványok összefoglaló körülírása csak a második paragrafusban következik: „A város, mint önálló köz törvény hatóság, szabályokat alkot, határozatokat és ítéleteket hoz, azokat végre is hajtja; más törvényhatóságokkal, köz igazgatási testületekkel, és a fő kormányzésekkel közvetlen levelez. Egy szóval felsőbb felügyelés alatt minden tekintetben önmagát kormányozza.”⁶

Igaz, az 1843-as törvénytervezet is a városi privilégiumokból indult ki, amennyiben csupán a már szabad királyi városi kiváltsággal felruházott településekre vonatkozott, és a privilégizált települések körének módosítását nem is irányozta elő a kiváltságlevélen túlmutató, semmiféle egyéb kritérium bevezetésével. Mégis, a korábbi kiváltság jelentősége háttérbe szorításának világos szándéka tükröződik már a tervezet rövid preambulumban is. Ez ugyanis leszögezi, hogy a „szabad királyi városok helyhatósági bel szerkezete, és országgyűlési aránylagos szavazat joga egyedül ezen törvényen alapszik. Minden ezzel ellenkező törvény, gyakorlat, rendelet, vagy határozat eltörültenek”. Az országgyűlési felsőtábla, az alsótábla által kidolgozott és felterjesztett törvényjavaslatra adott első válaszüzenetében rögtön kéri is ennek a bevezetőnek a módosítását az alsótáblától. A felsőtábla leszögezi ugyanis, hogy a „királyi városoknak alkotmányos jogai már a fennálló törvényeknél fogva meglévén, azok nem egyedül az alkotandó törvényen alapulnak.” A főrendek javaslata szerint az eredeti „egyedül

⁵ „Libera, Regiaque Civitatis sunt particulares societatis civiles quae per privilegium proprietatem sui territorii, propriam jurisdictionem sub eminenti Sacrae Regni Coronae, adeoque Suae Majestatis Regiae Domino et jurisdictione habent, nobilem collective representant, et legislatione potestatis in comitiis per Ablegatos participes sunt.” XV. *Elaboratum Illustrissimi Domini Comitiss Josephi Majláth de Coordinandis Liberis Regiisque Civitatibus...* In: *Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis...* Posonii, 1826.

⁶ *Törvény Czikkelly. A királyi városokról.* Pozsony, 1843.

ezen a törvényen alapszik” megfogalmazást a „jövendőre egyedül ezen törvény által szabályoztatik” kifejezésre kell felcserélni, továbbá, célszerűbbnek látják, ha ez a törvény végére kerül.⁷

Az 1843-as törvénytervezet döntően a liberális nemesi-értelmiségi ellenzék elképzelései alapján kívánta átfogóan rendezni a (szabad királyi) városokkal kapcsolatos legfontosabb, a reformkorban legtöbbit vitatott kérdéseket: a városok belső adminisztrációjának, vagyis a városi hatalomgyakorlásnak a módját, a városok és a központi hatalom viszonyát, végül a városok országgyűlési szavazatjogát, vagyis országos politikai helyzetüket és képviselőiket.⁸

A városokról szóló politikai viták kapcsán csak röviden jelezzük, hogy míg a bécsi udvar az ellenőrzési jogkörének és a hatalmának kiterjesztésében volt érdekelt, a vármegyei nemesség éppen a városokra gyakorolt királyi befolyás túlzott mértékét kifogásolta. Ezért ragaszkodott ahhoz a gyakorlathoz, amely a városoknak az országgyűlésen az 1825–27-es diétától kezdődően csupán együttesen (kuriatim) ismert el egyetlen szavazatot. A központi hatalomtól függő, az udvari politika feltétlen kiszolgálójának, és – nem jogtalanul – oligarchikusnak tartott városi hatalmi elit országgyűlési befolyásának esetleges növekedését

⁷ *Magyarországi Közgyűlések Írásai. 1843–44. évi Országgyűlés. Irományok.* 2. köt. Pozsony–Pest, 1844, 137. országos ülés, 1844. ápr. 15. 229.

⁸ A törvénytervezet elkészítésének körülményeiről, a törvény legfontosabb rendelkezéseiről, illetve országgyűlési vitájáról lényegre törő összefoglalást nyújt például Csizmadia 1943: 139–166, és Kajtár 1992: 36–44. A városdefiníció, illetve a város területének itt tárgyalt kérdéseit egyik munka sem érinti. A diéta megnyitását követően az alsótábla rögtön létrehozott egy választmányt a városokat érintő reformok kidolgozására. E választmány összetétele a kerületi ülésekről készült jegyzőkönyv alapján a következő volt: „*A megyék részéről. Dunáninnyi kerület:* Szentkirályi Mór (Pest megye), Kubinyi (Nógrád megye), Géczy (Zólyom megye), Fejérvári (Hont megye). – *Dunántúli kerület:* Majláth (Baranya megye), Bezerédj (Tolna megye), gr. Pejacevich (Verőce megye), Szabó (Győr megye). – *Tiszáninnyi kerület:* Zsedényi (Szepes megye), Szemere (Borsod megye), Bárczay (Abauj megye), Almássy (Heves megye). – *Tiszántúli kerület:* Klauzál (Csongrád megye), Bónis (Szabocs megye), Hertelendy (Torontál megye), Újfalussy (Szatmár megye). – Horvátország részéről: Klobucharich Károly. – *Káptalan:* Fogarassy Mihály (Nagyvárad). *Kerületekből:* Péli Nagy Gábor (Hajdú-kerület). – *A szabad királyi városok magok közül ezeket választák:* Markovich (Bártfa), Zánthó (Győr), Martini (Sopron), Eischl (Fehérvár), Tretter (Pest), Messena (Esztergom) követei.” 8. Kerületi ülés. 1843. május 31-én. In: Kovács Ferenc (szerk.): *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Budapest, 1894: 230. (A továbbiakban: *Kerületi napló.*) A törvénytervezet megszerkesztése döntően Szentkirályi Móric nevéhez fűződik. A javaslat kidolgozásában a választmányi tagok közül kiemelt szerepe volt Klauzál Gábornak és Bezerédj Istvánnak is. E választmány üléseiről tudósító forrás nem ismert, a munkálatokról csak a kerületi ülések vitáiban elhangzott egyes utalások tudósítanak. A törvénytervezet elkészítését követően a városi követek, döntően a városi országgyűlési szavazatokat szabályozó rész elutasítása miatt külön egy alternatív tervezetet is készítettek, ez azonban a város területe meghatározásának jelen tanulmányban elemzett kérdéseit illetően lényegében nem tért el a másik tervezettől. A városi követek által kidolgozott törvényjavaslatot az alsótábla hivatalosan nem tárgyalta. A javaslat címe igen körülményesen volt megfogalmazva: *Az 1843-dik évi országgyűlésen jelenlévő szabad királyi városok követeinek külön tartott tanácskozási üléseiben a részükről előlegesen készített elrendezési vázolatnak a kerületi választmány munkálataival lett egybe hasonlításával készült és megállapított javaslata a szabad királyi városok belső szerkezetét tárgyzó törvény cikkely iránt.* Pozsonyban, 1843.

ugyanis a nemesi ellenzék a kormányzat pozícióinak erősödésével azonosította, és az alsótáblán elfoglalt vezető pozícióját féltette tőle. Az országgyűlési szavazatok újraszabályozásának kérdését ezért elválaszthatatlannak ítélték egy átfogó, mind a városok és az udvar viszonyát, mind a belső hatalomgyakorlás módját alapjaiban módosító városi adminisztratív reform megvalósításától. A helyi pozíciókat birtokló polgárság érdekei számos ponton ütköztek mind a központi kormányzat, mind a vármegyei nemesi ellenzék politikájával. A hatalmon lévő polgári elit arra törekedett, hogy a városokon belüli vezető helyzetét megőrizze a felerősödő vármegyei, nemesi ellenzéki kritikák ellenére is, illetve védje a városi autonómia maradványait a központi hatalom centralizációs törekvéseivel szemben. A polgárság képviselői a városok egyenkénti országgyűlési szavazatának elismerését egyhangúan követelték, és ezen rendi joguknak a sérelmére követett gyakorlat orvoslását mielőbb, és minden egyéb igazgatási reformtól elválasztva sürgették.⁹

A liberális politikai reformok hívei, ahogy ezt például a centrista Szalay László a diétán világosan megfogalmazta, a városi adminisztráció tervezett rendezésére úgy tekintettek, mint amely mintául szolgálhat a vármegyék politikai berendezkedésének, vagyis az országos közigazgatási rendszer egészének egy következő lépésben sorra kerülő átalakításához.¹⁰ A törvény ezért számos olyan javaslatot tartalmazott, amelyek a városi adminisztráció demokratikusabb, liberális szellemű átalakítását célozták. Így a városi önkormányzatot képviselheti alpra helyezte, a képviselőtestület megválasztásának jogát minden polgárra kiterjesztette, a polgárjog megszerzését jóval szélesebb kör számára kívánta elérhetővé tenni, mint amit az érvényben levő, döntően a régi városi kiváltságokra épülő szabályozás lehetővé tett. A tervezet jelentősen csökkenteni kívánta a városoknak a központi hatalomtól való függését is, egyben széleskörű önkormányzati jogosítványokat kívánt számukra biztosítani. A városok országgyűlési szavazatának ügyét a tervezet úgy kívánta rendezni, hogy a megyék szavazatainak megduplázásával számolva 32 (vagy a megyék szavazatszámának meghagyása esetén 16) voksot osztott el – az akkor még katonai igazgatás alatt álló Zenggel is számolva – 48 város között, úgy, hogy az egyes városokra eső szavazatok számát a település népesség-nagysága alapján határozta meg.¹¹

⁹ A városok országgyűlési szavazatjogáról az 1820-as, illetve 1830-as években folyó vitának, illetve a kérdéssel foglalkozó szakirodalomnak kitűnő kritikái áttekintését nyújtja Szócs Sebestyén 1996: 19–29. A városi szavazatok kuriatim számítása országgyűlési gyakorlatának kialakulásáról lásd Csizmadia 1943: 129–133 és Pásztor 1935: 42–58. A rendi országgyűlések lefolyásáról lásd Kérészy 1906.

¹⁰ Szalay László, Korpona város követe felszólalása 1843. szeptember 27-én, 63. kerületi ülés. In: *Kerületi napló* 482–486.

¹¹ A törvényhez csatolt függelék arra volt hivatott, hogy adatokkal is alátámassza ezt a felosztást. Itt egyes megyékkel való összehasonlításban közölték a városok lakosságszámát és a rájuk rótt portaszámot, illetve az egyes városoknak tervezett szavazatszámot. A felosztás szerint a 30.000 feletti lakosú városoknak 2, a 12.000 lakosnál népesebbek 1, a 9000-nél nagyobbak önálló fél szavazatot kapnak, míg az ennél kisebbeket területi fekvésüket figyelembe véve kettes-hármas csoportokba sorolták, és csoportonként kaptak egy egész vagy csupán fél voksot.

A reformkori városok politikai helyzetének szentelt régebbi szakirodalomban főként a városok országgyűlési jogállásának alakulása, illetve a városi szavazatok számának ügye kapott figyelmet, döntően jog- és eseménytörténeti szempontból.¹² Számomra azonban azért érdekes az 1843–44. évi városi törvénytervezet és vitája, illetve a városok problémáival foglalkozó korabeli politikai írások vizsgálata, mert ezekből a városfogalom új kritériumai megjelenésének folyamata rekonstruálható, amelynek lényege a hagyományos rendi felfogás módosulása. Ennek egyik legfontosabb mozzanata, amire korábbi kutatásaimban már igyekeztem rámutatni, hogy a város korábban kizárólagosan a privilégium minőségére épülő, tehát jogi meghatározása mellett fokozatosan megjelenik egy újabb, demográfiai szempont is, vagyis a népességnagyság kritériuma.¹³ A lélekszám ugyan nem vált a jogi besorolás meghatározójává, mint például Franciaországban vagy Poroszországban,¹⁴ azzal azonban, hogy az 1843-as törvénytervezet a szabad királyi városoknak az országgyűlési képviselőtét, illetve belső igazgatási rendjükben más fontos elemeket is a népességnagyságuk szerint szabályozott, jelentősen eltért a hagyományos rendi felfogáson alapuló városmeghatározástól, amely a privilégium minőségén túl semmilyen más különbséget nem ismert el a települések között.

Az 1843-as törvénytervezet részletes országgyűlési tárgyalása azonban nem a demográfiai kritérium alkalmazása következményeinek a kifejtésével, hanem a város területének meghatározásával összefüggő problémákkal indul. A törvénytervezetnek ez a fejezete mindeddig kevesebb figyelmet kapott, annak ellenére, hogy az ide vonatkozó szabályozásoknak is jelentős politikai és társadalmi tétje volt, és ennek megfelelő hangsúlyt kaptak a törvénytervezet országgyűlési vitái során. A város területével kapcsolatos politikai csatározások mélyén szintén az a konfliktus húzódott meg, hogy az új koncepció következetes érvényesítése természetesen sértette a rendi kiváltságokat, hiszen a javasolt változtatások a hagyományos rendi berendezkedés átalakítására irányultak.

A törvénynek a már idézett általános és tömör városmeghatározását követő, negyven paragrafusból álló fejezete a „Város környékéről” címet viseli, vagyis az első paragrafusban megadott definíció első elemét fejt ki részletesen. A harmadik paragrafus kimondja, mit kell értenünk a város „környékén”: „azon tér, mellyen belől a város törvényhatósága gyakoroltatik.” A következő paragrafusok pedig (9.§-ig) pontosabban is körülírják ezt a teret, illetve az önkormányzat hatósági illetékességének térbeli határait. A törvény tehát rendkívül logikus felépítést követve egy általános meghatározásból kiindulva fejt ki a város térbeliségével összefüggő részletesebb szabályozásokat. Ennek megfelelően a vita is általános,

¹² A kérdéssel foglalkozó szakirodalomból lásd például: Bánk Ernő 1914; Csizmadia 1943; Gárdonyi 1926; Takács 1932. A korszak magyarországi városi fejlődésének legújabb átfogó ismertetését nyújtja összefoglalásában Bácskai 2002: 83–162.

¹³ Lásd például Czoch 1996; Czoch 1998.

¹⁴ Poroszországban az 1808-as reformok 3500 főnél, Franciaországban 1846-ban a 2000 fős agglomerált népességnél húzták meg a határt. Erről lásd például Bácskai 2003: 247.

bizonyos tekintetben elvont elméleti problémák tisztázásával kezdődik, majd az egyes részkérdések tárgyalása során bontakozik ki az új meghatározás következményeinek igen komoly és összetett politikai és társadalmi hordereje.

A vita tehát egy általánosabb jellegű, terminológiai problémával indul. A Rendek ugyanis nem találták megfelelőnek a „környék” szót annak a térnek a leírására, amelyre a város hatósága kiterjed, és a kerületi ülés naplója szerint „e felett hosszas vitatkozás fejlett ki.” Az első felszólaló (Veszprém megye követe) a „környék” helyett rögtön a „terület” kifejezést javasolta, amit aztán élénk vita mellett még számos további javaslat követett.¹⁵

Az 1843-as terminológiai vita abból indult ki, mint azt több követ is kifejtette, hogy a város fogalmának két értelme is van, szubjektív és objektív, vagy más szóhasználatban, egy szellemi és egy anyagi eszmét egyesít. Az egyik a térbeli, fizikális megjelenését, a másik a politikai dimenzióját jeleníti meg. Az érvelések szerint pedig a politikai jogok nem a város területének, hanem a területén levő polgároknak adatnak. A feladat tehát az volt, hogy egy ennek megfelelő kifejezést keressenek. A törvényjavaslat kidolgozói nevében Szentkirályi Móric be is vallotta, erre a problémára nem találtak megfelelő megoldást. A törvény megszövegezésével megbízott, általa vezetett országgyűlési bizottságban felmerült a „kör” és a „terület” kifejezés használata is, de úgy vélték, egyik sem adja vissza a kívánt teljes értelmet. A kerületi ülés vitájában a „terület” kifejezés mellett szóló érveként megfogalmazódott, hogy az „a porosz rendszerben kifejlett »Bezirk« értelemmel is megegyezik, s benne van ezen szónak subjectív és objectív értelme.” A környék szó ellen felhozták, hogy az leginkább tájat, vidéket jelent. A vitában aztán megfogalmazódott még javaslatként a „város megyéje”, illetve a „területi környék” kifejezés és a „határ” szó is. Ez utóbbival kapcsolatban azonban maga a javaslattevő fejtette ki, hogy a „határ az, mely physice kijelöli bizonyos határdombok által valamely térnek határát” vagyis a „határnak physicumnak kell lenni [...] ezen physicumnak jogokat adni nem kívánunk”. Csavaros okfejtéssel, a határ jelentésének kibővítése mellett érvelve jutott arra, hogy mégis ezt a szót javasolja megoldásnak. A többség azonban, a javaslattevő eredeti értelmezésével összhangban a város térbeli kiterjedése végének meghatározására kívánta meghagyni a határ kifejezést, és a keveredés elkerülése miatt is más jelölést tartott szükségesnek a városi hatóság kompetenciájának térbeli leírására. Végül a követek többsége a külön erre a célra kitalált, ahogy a kerületi ülési jegyzőkönyv fogalmaz „új gyártású körület” kifejezés mellett döntött. A felsőtablán azonban az a vélemény kapott többséget, amely szerint a „körület” inkább szellemi eszmét fejez ki, míg a városi hatóság, csakúgy mint a város, anyagi, e két anyagi fogalom egyesítésére pedig legalkalmasabb mégis a terület kifejezés.

¹⁵ Az első terminológiára vonatkozó vita az 1843. szept. 27-iki 63. és részben a szept. 28.-iki 64. kerületi ülésen folyt. Lásd *Kerületi napló*, 490–496. A továbbiakban e vita idézésénél külön nem hivatkozok erre a helyre.

A terület szó is viszonylag új keletűnek számított ekkor. Pápai Páriz Ferenc 1767-es szótárában¹⁶ még nem találjuk meg, a latin territorium magyar megfelelőjeként Pápai a „Város, avagy Falú földe, Vidék, Egy darab tartomány” meghatározást adja meg. Az első magyarországi modern lexikonigényű vállalkozásban, az 1830-as évek elején kiadott *Közhasznú Esmeretek Tárában* csupán a „területek, rétegek” címszó szerepel, amely az olvasót a részleteket illetően a „geognosia” címszóhoz utalja, vagyis a kifejezést a földtudományok köréhez sorolva réteg értelemben ismeri. Az enciklopédia „határ” címszava alatt ugyanakkor találkozunk a territorium szóval, amely ott a „lakvidék” kifejezés értelmének pontosítása érdekében szerepel.¹⁷ Szily Kálmán a magyar nyelvújításról készített szótárában a terület első megjelenését Nyulas Ferencnek 1800-ban megjelent orvostudományi munkájához kapcsolja, ahol volumen értelemben szerepel. A szótár szerint ezt követően egyfelől réteg értelemben fordul elő, másfelől matematikai, pontosabban geometriai szakszóként a „superficies” megfelelőjeként találkozhatunk vele. Fogarasi János 1836-os német–magyar zsebszótára a „Schichte” (rétegek) mellett az „Erdlage” (földdarab) értelemben ismeri. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Magyar és Német Zsebszótárban* a német „Fläche” fordításaként szerepel.¹⁸

Az országgyűlés két táblája végül is megegyezett a terület kifejezés használatában. Ily módon a terület az 1843-as városi törvénytervezet vitája során igen pontos és átgondolt jogi értelmet kapott: egyszerre jelöl földrajzi kiterjedést és a rajta érvényesülő politikai kompetenciát.¹⁹ Minden bizonnyal ennek hatására is, a Czuczor Gergely és Fogarasi János által összeállított *A magyar nyelv szótárában*, amelynek kiadása ugyan 1862-ben indult meg, de az adatgyűjtés 1845-ben kezdődött, már ebben az értelemben is szerepel. E szerint ugyanis a terület „Bizonyos határok közé szorított térség, mennyiben valami különálló helyiséget, nevezetesen földbirtokot jelent. Ország, vármegye, város, falu területe.”²⁰

Az igazi nehézségek azonban a terminológia tisztázása után következtek. Ha a város területe az a tér, „mellyen belül a város törvényhatósága gyakoroltatik”, meg kell határozni ennek határait is. Ez pedig már komoly politikai kérdéseket vetett fel. Az alapvető problémát az jelentette, hogy a városi adminisztráció hatásköre és a városok földrajzi kiterjedése nem esett egybe. A városi tér, mint jól ismert, jogi szempontból erősen fragmentált volt a különféle privilégiumok, területi vonatkozású kiváltságok, megkülönböztetések következtében. A város

¹⁶ Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum*. Budapest, 1995. [1767]

¹⁷ A határ „bizonyos jel vagy vonat, mely által egyik lakvidék (territorium) más szomszéd lakvidékektől külön választatik.” Lásd *Közhasznú Esmeretek Tára. A' conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. Pesten, 1844. [1831–1834]

¹⁸ Szily 1902.

¹⁹ *Felséges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója*. Pozsony–Pest, 1844. 3. köt. 1844. febr. 29-i ülés. 185. és a köv. (a továbbiakban: *Főrendi Napló*)

²⁰ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A Magyar nyelv szótára*. Pest, 1862–1874.

területének meghatározása körüli legnagyobb viták lényegében a városi hatóság jogosítványainak és kompetenciájának területi behatárolásáról folytak.

A liberális reformok hívei az úgynevezett „territoriális” hatósági elv alapján arra törekedtek, hogy lehetőség szerint minimálisra csökkentsék a városi tér jogi töredezettségét, vagyis, hogy a városi hatóság illetékességének területi hatásköre minél inkább lefedje a város földrajzi terét; csökkentsék, vagy megszüntessék a város különböző terei közötti jogi különbségeket, és a városi lakosságot a különböző területi-személyi kiváltságok korlátozásával minél inkább egységesen a városi hatóság jogköre alá rendeljék.²¹ A „territoriális” elv egyébként az országgyűlésen a városival párhuzamosan tárgyalt nagy jelentőségű, és hasonlóképpen végül is papíron maradt polgári büntető törvénykönyv tervezetében jelent meg és ezzel összhangban kívánták következetesen érvényesíteni a városok vonatkozásában is.²² A városi törvény készítői ennek szellemében kimondták, hogy „a város községe egy; a városnak bel- vagy külvárosi, vagy más tekintetknél fogva létező osztályai külön községet nem képeznek.” (45.§)

A belváros és a külvárosok lakosságának jogi egyenlősítése a tervezet egyik legfontosabb újítását jelentette volna, ha törvényerőre emelkedik. Jól ismert, hogy a 15–16. században kialakuló külvárosok és az intra muros területének és lakosaiknak jogállását, státuszát a városi törvények igen szigorúan megkülönböztették. A városi polgárjog mellett kialakult például a külön külvárosi polgárjog is, amely jóval kevesebb előjogot biztosított.²³ Érzékletes például szolgál a külvárosi lakosok hátrányos megkülönböztetésére Kassa városának az 1798-ban kiadott, de az 1843-as törvénytervezet szövegezésekor is érvényben levő statútumainak tűzrendészeti rendelkezése. E szerint tilos pipázni az utcán, a házak, istállók, csürök mellett, aki pedig ezt megszegi, ha városi polgár, pénzbüntetést fizet, ha viszont külvárosi lakos, megbotozzák.²⁴

A törvénytervezet azt is kimondta, hogy a város a területéhez tartozó minden birtokra, a tulajdonos polgári állapotára való különbség nélkül egyenes adót vethet ki, és az állandó lakosokra, szintén különbség nélkül, személyes adót is kiróhat (82–83.§). Épp ezért is volt különös jelentősége annak, hogy melyek azok a telkek és épületek, amelyek ugyan a városi térben fekszenek, de nem, vagy csak bizonyos vonatkozásokban tartoznak a város területéhez. A törvény, rögtön az elején részletesen felsorolja a kivételeket: ezek szerint nem tartoznak a város területéhez, és így a városi hatóság alá a megyei épületek, a katonai létesítmé-

²¹ A területi hovatartozás és jogi kompetencia, illetve a területéhez kapcsolódó kiváltságok bonyolult rendszere következtében gyakran alakultak ki ellentmondásos helyzetek, az illetékesség, illetve a kiváltságok érvényesítése körüli viták. A városok és a vármegyék között előforduló ilyen konfliktusra hoz példát Horváth 2005. A városban lakó nemesség és a városi tanácsok közötti konfliktusok jó része is ezekre a problémákra vezethető vissza. Lásd erről például H. Németh 2002.

²² A büntetőtörvény javaslatról lásd például Mezey 1997: 271–275.

²³ A külvárosi polgárjog alakulásáról lásd például Oszetzky 1935: 35.

²⁴ *Satuta Liberae Regiae Civitatis Cassoviensis – Actum sub sessione Magistratuali atque Electa Communitatis die... January 1798*, Archiv Mesta Košic, Zbierky, Úradné knihy. Lásd erről Czoch 1997: 171–173.

nyek és a magánbirtokok, amelyek vagy úrbéri telkek, vagy kiváltságos birtokok és curiák. Pontosabban, az úrbéri telkek, ha azok a városéi, a város mint földesúr hatósága alá tartoznak, míg a törvénytervezet szerint a curiális és kiváltságos magántelkek csupán rendőri tekintetben tartoznak a város hatósága alá (5–9.§).

A vita során felmerült (a tihanyi apát részéről) az is, hogy a kivételek felsorolásából kimaradtak „a város határában levő templomok, iskolák, s más kiváltságos papi lakházak” és ez problémát jelenthet. Ezzel a felvetéssel szemben azonban a kerületi ülés azt a véleményt fogadta el, mely szerint „a templomok eddig is a város rendőri hatósága alá tartoztak, és a többi papi épületek is csak közadó alól felmentett szabad házaknak tekintettek, egyébiránt mindig a város hatósága alá tartoztak.”²⁵ Pontosítani kellett a katonai létesítmények helyzetének szabályozását is, amely szintén a korabeli városi terek jogi szempontból igen változatos, bonyolult helyzetét mutatja. Felmerült, hogy vannak várak, amelyen belül a városnak saját telkei és épületei vannak. Arra is hoztak példát, hogy van olyan vár, amely a város tulajdonában álló telekre „levén építve, a városi lakosok közül abban jelenleg is 5–600 városi lakos lakik, s hol a város hatósági jogának folytonos gyakorlatában levén, az ezen § értelménél fogva onnan ezután sem vétethetik ki; mert különben midőn a vár a városé, a benn lakó lakosoknak kik lennének bírái?” Mivel ezeket a felvetéseket a követek jogosnak találták, úgy pontosították a törvényt, hogy a kivétel csak azokra a katonai létesítményekre vonatkozik, amelyekre a városi joghatóság korábban sem terjedt ki.²⁶

A radikálisabb reformerek, így például Klauzál Gábor a területiális elv következetes érvényesítése szellemében, a közrend minél hatékonyabb fenntartása és az igazgatás egyszerűsítésének érdekében a városi hatóság alá kívánták rendelni a megyék épületét és a hozzájuk kapcsolódó személyzetet is, ennek a felvetésnek azonban kevés híve volt. Az igazi problémát a városokban élő nemesség és a városi hatóság viszonyának rendezése jelentette, egészen pontosan a törvénytervezetnek az a teljesen világos törekvése, hogy a város hatósági jogait a területén élő nemességre is minél inkább kiterjessze. A város területével kapcsolatos szabályozások egyik legnagyobb horderejű társadalmi és politikai tétje a hagyományos nemesi kiváltságok megszorítása volt. Így a legnagyobb vita természetesen a curiák helyzete körül bontakozott ki.²⁷

A curiák kiváltságai közé tartozott, hogy a városi hatóságtól függetlenül különféle szabadalmakat gyakorolhattak, nem fizettek királyi adót, és polgári ügyekben nem tartoztak a városi hatóság alá. Azokkal szemben, akik a curiák kiváltságainak fenntartása mellett kardoskodtak, a liberális reformok hívei azzal érveltek, hogy a curiák városi hatóság alá rendelésük esetén is megőrzik kiváltságaikat, vagyis továbbra is élhetnek a királyi haszonvételekkel, és megőrzik adómentességüket, kivéve az olyan adókat, amelyeket egyébként a curiák

²⁵ 64. kerületi ülés, 1843. szeptember 28. In: *Kerületi napló*. 497.

²⁶ Uo. A *Kerületi napló* nem jegyzi fel ez esetben sem a felszólaló, sem a például hozott város nevét.

²⁷ A curiák helyzetéről a 64., 65. és 66. kerületi ülésen keresztül folytak a viták. *Kerületi napló*. 497–511.

lakosainak érdekében is szednek, mint a világítás, utcakövezés költségeire szedett adók. Továbbá, változatlanul a megyei hatóságnak maradnak alárendelve polgári peres ügyekben. A törvénytervezetnek a város büntető hatóságáról szóló fejezete azonban azt is kimondja, hogy nemcsak azon nemesek tartoznak alá, akik állandó lakosok, de a más illetőségű nemes személy felett is, ha városban követ el bűncselekményt, a városi hatóság ítélkezhet. Ezért, a liberális reformerek érvelése szerint, értelmetlen kivételezés lenne, ha ez a városi curiákon lakó nemesekre nem vonatkozna. Végül, hosszas vita után, a kerületi ülésen kis többséggel ugyan, (29/22 arányban) de a küldöttek elfogadták a curiák teljes városi hatóság alá rendelését, vagyis a törvénytervezet eredeti javaslatához képest a nemesi udvartelkekre és házakra nem csupán közrendőri, de büntető szempontból is kiterjesztették a város jogkörét.

Alapvetően a nemesi kiváltságokat érintették a város területének változásait szabályozó rendelkezések is. Ezek lényege szerint a városok a közvetlen szomszédságukban vagy a határukon belül fekvő, de területükhöz nem tartozó telkeket, például a curiákat, kiváltságos magánbirtokokat akár magán úton is bekebelezhetik, és a bekebelezett telek minden korábbi kiváltságát elvesztve, teljes egészében a város területének részévé válva a városi hatóság alá kerül. A Főrendek azonban a bekebelezést minden esetben kárpótlás mellett és nem magánúton, hanem kizárólag csak a törvényhozás, vagyis országos törvényi rendelkezés útján tartották elképzelhetőnek. Ahhoz pedig nem járultak hozzá, hogy a város a szomszédságában fekvő területeket bekebelezhesse. Ennek a rendelkezésnek a jelentősége főként abban állt, hogy ha a városoknak lehetősége nyílt volna bekebelezést eszközölni a közvetlen szomszédságukban is, akkor egységes városi igazgatás alá vonhatták volna azokat a határaikban fekvő területeket is, amelyek korábbi adományok, kiváltságok következtében más törvényhatóság alá tartoztak ugyan, de a városok terjeszkedése miatt gyakorlatilag már összenőttek velük. A törvénynek ez a része tehát más oldalról ismét felvetette a külvárosok és a belváros viszonya rendezésének kérdését. Az egykor csupán néhány szerény épületből, majd utcasorba rendeződő házakból álló külvárosok kiépülése, illetve a belvárosokkal való fokozatos térbeli egybeolvadásuk, a két részt elválasztó falak lépésről lépésre megvalósuló lebontása következtében kialakuló társadalmi gyakorlat nem csupán egyéni szinten, a lakosok státuszának vonatkozásában kérdőjelezte meg a két terület megkülönböztetésének értelmét és jogosságát.

A felsőtáblán azonban hiába érvelt például Eötvös József amellet, hogy ilyen esetekben a bekebelezést a „közigazgatás célszerű elrendezése megkívánja.” Konkrétan példákat is sorolt, amikor két törvényhatóság közvetlenül érintkezett, mint Pozsony és Zuckermantel (sic!) – vagyis Pozsony Váralja – vagy Buda és Ó-Buda, ahol a fennálló közigazgatási elrendezés miatt „a rendőri szabályokat tökéletesen célszerűen fenntartani egyáltalában nem lehet”.²⁸ Érvelését éppen az általa felhozott példára is hivatkozva vetették el a főrendek. A kassai püspök felszólalásában

²⁸ *Főrendi Napló*, 3. 1843–44. 1844. február 29. CX. Országos ülés, 191.

azt hangsúlyozta, hogy „ha Pozsony bekebeleznék Váralját, akkor nem csak a megyeihatóság [sic] alól kivéttetik, hanem a városi hatóság alá rendeltetik, hanem előbbi természetét és tulajdonságát elvesztvén: a fennevezett gr. Pálffy családnak birtoka megszűnendik nemes birtok lenni, és által változik polgári birtokra.”²⁹ A főrendi többség véleménye szerint az ilyen bekebelezés nemcsak a magánjogokat, de az ösiséget is korlátozná, amit el kell kerülni, vagyis a tervezetnek ezt a pontját elvetették. A javaslat ésszerűsége és a rendezés szükségessége azonban az országgyűlés egy későbbi szakaszában kirobbant vita során is megmutatkozott. Amikor a városoknak előirányzott 32 országgyűlési szavazatnak a városok közötti felosztását tárgyalták, komoly vitát váltott ki az a felvetés, hogy a törvényhozók Pozsony népességét hibásan számolták, mert abba a jogilag nem hozzátartozó Váralja lakosságát is belevették. Anélkül pedig a város népessége nem érné el a tervezet szerint két szavazatra jogosító harmincezres lélekszám küszöböt. A város védelmében felszólalók arra hivatkoztak, hogy a tervezet készítői a kor legjobb statisztikáira, Bárándy János és Fényes Elek adataira támaszkodtak, akik nem tettek különbséget. És különben is: „Az mondatik ugyan, hogy Pozsony városa népességében befoglaltatik a pozsonyváraljai népesség is: de ki tudja ezt bebizonyítani? S értekezik-e ezen ellenvetésről csak egy statisztika is?”³⁰

A főrendek azonban végül csupán arra tettek javaslatot a városokkal érintkező területek problémája kapcsán, hogy a törvény tegye lehetővé indokolt esetben a város hatóságának kiterjesztését a szomszédságában fekvő területekre, ám azok bekebelezése nélkül. Az egyezkedések folyamán az alsótábla ezt elfogadta, elvetette azonban a felsőtáblának azt a felvetését, miszerint bizonyos esetekben a kiváltságos telek a bekebelezés után is megőrizné kiváltságos természetét. Ebbe pedig a főrendek nyugodtak bele.

A város területének meghatározásával kapcsolatos rendelkezésekről folyó viták több hónapon keresztül húzódtak ugyan, de végül a két tábla közötti harmadik üzenetváltás után rendeződtek, úgy, hogy a liberális ellenzéknek összességében csupán kisebb kompromisszumokat kellett tennie, lényegében e tekintetben az ő szándékaik érvényesültek. A törvénytervezet elfogadása a területiális elv fokozott érvényre juttatásával jelentős lépést jelentett volna a jogi szempontból egységes városi terület megteremtése irányában. A városi területtel kapcsolatban javasolt – és az országgyűlés két táblája által végső soron elfogadott – rendelkezések összességében, mint azt világosan láthattuk, a rendi kiváltságok rendszerén alapuló városfelfogást meghaladni kívánó, újabb koncepciót tükröztek.

A törvényjavaslat végül a városok feletti ellenőrzés kérdésén bukkott el. Az udvar, a főrendeken keresztül, egy városi főfelügyelői tisztség megteremtését kívánta elérni, akinek a jogosítványait oly módon határozta volna meg, hogy lényegében az egész városi önkormányzatot kezében tarthassa, vagyis a törvénytervezet egész szellemiségével, legfontosabb törekvéseivel ellentétes pozícióról volt szó,

²⁹ Főrendi Napló, 3. 1843–44. 1844. február 29. CX. Országos ülés, 204.

³⁰ 1843–44. évi országgyűlés. *Karok és Rendek Naplója*. Pozsony–Pest, 1844. CV. ülés, 1844. február 19. 134. Lásd erről: Czoch 2005: 291–310.

amelyet az alsótábla nem fogadhatott el. Így a „városi kérdés” rendezése a következő országgyűlésre maradt.

Az 1848. áprilisi törvényekben a városokról szóló XXIII. törvénycikket, mint ismert, a törvényhozók átmenetinek szánták. Itt csupán egyetlen artikulus foglalkozott a város területének kérdésével. Ez kimondta, hogy a városnak mint törvényhatóságnak, rendőri, büntető és magánjogi tekintetben alá vannak vetve minden, a város határában létező egyének és javak, különbség nélkül. Kivételt csupán a megyeszékházak és a szolgálatban álló katonák képeznek, ez utóbbiak is csupán a szolgálati vétségekre, illetve a szorosán vett személyes és bűnvádi kérésekre vonatkozóan (2.§).³¹ 1848-ban a részletesebb szabályozás hiányát azonban nem csupán azzal magyarázhatjuk, hogy a városokról csak egy ideiglenesnek szánt törvényt alkottak, és a népképviselői országgyűlésre hagyták volna az aprólékosabb kidolgozást. A város egésze egységes jogi státuszának elismerésével, illetve a nemesi birtokok kiváltságainak eltörlésével lényegében megszűnt a város földrajzi határai, illetve hatóságának területi kompetenciája közötti eltérés. Másként fogalmazva, az „a tér melyen belül a város törvényhatósága gyakoroltatik”, vagyis a város területe, lényegében eggyé vált a város földrajzi kiterjedésével.

FORRÁSOK

1843–44. évi országgyűlés. Karok és Rendek Naplója. Pozsony–Pest, 1844.

Az 1843-dik évi országgyűlésen jelenlévő szabad királyi városok követeinek külön tartott tanácskozási üléseiben a részükről előlegesen készített elrendezési vázolatnak a kerületi választmány munkálataival lett egybe hasonlításával készült és megállapított javaslata a szabad királyi városok belső szerkezetét tárgyzó törvény czikkely iránt. Pozsonyban, 1843.

Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A Magyar nyelv szótára.* Pest

Felsőleges Első Ferdinánd Austriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-dik évi május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a méltóságos főrendeknél tartatott országos ülések naplója. Pozsony–Pest, 1844.

Kovács Ferenc (szerk.) 1894: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* I–VI. Budapest

Közhasznú esmeretek Tára. A' conversationslexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva. Pesten, 1844. [1831–1834]

Opus Excelsae Deputationis Regnicolaris in Publico-Politicis... Posonii, 1826.

Magyarországi Közegyűlések Írásai. 1843–44. évi Országgyűlés. Irományok. Pozsony–Pest, 1844.

Pápai Páriz Ferenc 1995 [1767]: *Dictionarum Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum.* Budapest

Satuta Liberae Regiae Civitatis Cassoviensis – Actum sub sessione Magistratuali atque Electa Communitatis die... January 1798. Archiv Mesta Košic, Zbierky, Úradné knihy
Törvény Czikkely. A királyi városokról. Pozsony, 1843.

³¹ A város területét a későbbi, vagyis az 1850-es években, majd az 1870-es és 1880-as években hozott törvények lényegében szintén ehhez hasonlóan határozták meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest
- Bácskai Vera 2002: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest
- Bácskai Vera 2003: Várostartörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 243–257.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
- Bánk Ernő 1914: *A szabad királyi városok kérdése az 1843/44. országgyűlésen.* Budapest
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törekény váza – Városhálózatunk a századfordulón I. *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Czoch Gábor 2005: Pozsony és a városi kérdés a reformkorban. In: Czoch Gábor (főszerk.) – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony múltjából magyar és szlovák szemmel.* Pozsony, 291–310.
- Czoch Gábor 1996: A magyar városfogalom körüli viták az 1840-es években. *Palimsest, Tudományos és kulturális internetes folyóirat* 1. [HTTP:// palimsest.bdtf.hu](http://palimsest.bdtf.hu)
- Czoch Gábor 1997: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében.* Kandidátusi értekezés. Budapest
- Czoch Gábor 1998: Városfogalom, városok és polgárság a reformkorban. In: *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülészek. 1998. okt. 1–3.* (Szerk. Temesi József) Budapest, II/1179–1193.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784 és 1910 között. *Aetas* 4. 113–133.
- Csizmadia Andor 1943: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban.* Kolozsvár
- Gárdonyi Albert 1926: A szab. kir. városok az 1848 előtti törvényhozásban. *Városi Szemle* 103–126.
- Granasztói György 1989: A dunai térség városodása (16–18. sz.). *Demográfia* 3–4. 157–188.
- Gyáni Gábor 1978: A várostartörténet-írás új irányzata (New Urban History). *Történelmi Szemle* 3–4. 588–601.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
- H. Németh István 2002: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városzövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. 79–106.
- Horváth Gergely Krisztián 2005: A joghatóság határai. Bruck an der Leitha és Moson vármegye konfliktusai, 1556–1847. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesületnek „A társadalmi tér” című konferenciáján elhangzott előadás. Alsólendva, 2005. aug. 26–27. Megjelenés előtt.
- Kajtár István 1992: *Magyar városi önkormányzatok, 1848–918.* Budapest–Pécs
- Kérészy Zoltán 1906: *Rendi országgyűléseink tanácskozási módja.* Különnyomat a kassai kir. Jogakadémia 1905–6. tanévi évkönyvéből. Kassa
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* (Dél-Alföldi évszázadok 14.) Szeged
- Mezey Barna (szerk.) 1997: *Magyar Jogtörténet.* Budapest

- Oszetzky Dénes 1935: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest
- Pásztor József 1935: *A szabad királyi városok szavazati joga*. Szeghalom
- Sonkoly Gábor 2001: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest
- Szily Kálmán 1902: *Magyar nyelvújítás szótára*. Budapest
- Szőcs Sebestyén 1996: *A városi kérdés az 1832–36. évi országgyűlésen*. Budapest
- Takács Sándor 1932: A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért. *Budapesti Szemle* 66–91. és 198–237.
- Tímár Lajos 1986: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága Magyarországon*. Budapest